

Циховська Е. Д.,
доктор філологічних наук, професор,
Інститут міжнародних відносин Національного авіаційного університету

НОВІ ГОРИЗОНТИ КОМПАРАТИВІСТИКИ: ПЕРСПЕКТИВИ ПОРІВНЯЛЬНИХ СТУДІЙ ФЕНОМЕНУ ПСЕВДОМОРФНИХ ПЕРСОНАЖІВ

Рецензія на монографію О. О. Ніколової “Псевдоморфні персонажі української та російської літератур кінця XVIII – I половини XIX ст. (у контексті європейської традиції)” (Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2017. – 450 с.).

У світовій літературі здавна активно використовуються мотиви та сюжети, пов'язані із створенням формально-сутнісних дисонансів: численні підміни, удавання, перетворення, перевдягання, невпізнання демонструють примарність та ілюзорність буття, викривають суспільну “театральність”, сприяють загостренню колізій, посиленню емоційної напруженості тощо. Потужний функціональний потенціал забезпечує цим явищам перманентну затребуваність у якості художніх засобів та поширення в творчості майстрів слова різних країн. Усвідомлення їхньої значущості спонукає до роздумів над багатьма питаннями, серед яких на окрему увагу заслуговує специфіка образів, що виникають унаслідок порушення сутнісних та презентаційно-рецептивних відповідностей. Типологія таких персонажів допомагає визначити орієнтири для концептуального впорядкування (узагальнення та розмежування проявів) матеріалу, а тенденції творчого використання засвідчують характер національно-історичних трансформацій традиційних наративів.

Детальному дослідженню зазначеної проблематики присвячена монографія Ніколової О. О., у якій обґрунтована доцільність впровадження терміна для позначення важливого, проте системно не проаналізованого феномена (“псевдоморфні персонажі”), представлена чітка дефініція нового поняття. Однак цим новаторство не обмежується: авторка пропонує теоретичне осмислення ключової категорії, методологічний інструментарій аналізу з його апробацією в межах обраного для висвітлення об'єкту, а також аргументовано доводить перспективи компаративних студій, скерованих на вивчення псевдоморфних персонажів та співвідносних із ними мотивів і сюжетів у різних площинах. Праця Ніколової О. О. засвідчує їхню належність “наднаціональній та позачасовій” скарбниці мистецтва, а також вказує на роль “у процесі формування жанрових систем комічного, фантастичного, авантюрного дискурсів української та російської літератур кінця XVIII – I половини XIX ст. на перетині рецепцій європейських традицій та плідного освоєння власних культурних надбань” (с. 387).

Рецензована монографія має чітку, логічну структуру, що повною мірою передає основні тематичні аспекти. Вона складається з трьох

розділів із підрозділами, вступу, висновків, списку використаних джерел та літератури, переліку позначень та скорочень.

Перш ніж перейти до основної частини, Ніколова О. О. пояснює актуальність своїх розвідок: подає огляд історії питання в кількох аспектах (характеризує провідні підходи до порівняльного вивчення української та російської літератур кінця XVIII – I половини XIX ст., їхніх зв'язків із європейським контекстом, приділяє увагу надбанням, цінним для розуміння сутності й варіативності псевдоморфних персонажів), вказуючи тим самим на наявність лакун, що потребують заповнення. Науковець наголошує на “продуктивності не вибірково-виключного чи односторонньо-авторитарного, а системно-узагальнювального підходу до розгляду творчої взаємодії, типологічних подібностей”, спрямованого “на викриття тих спільних явищ, природа яких зумовлює їхню популярність у культурах різних народів” (с. 12). Орієнтирами на цьому шляху визнаються роботи вітчизняних вчених (Д. Наливайка, І. Лімборського, Є. Нахліка, Н. Петриченко та ін.).

У першому розділі “Псевдоморфні персонажі як предмет порівняльного літературознавства: потенціал та провідні засади досліджень” диференційовано специфічні ознаки псевдоморфних персонажів, які спричиняють їхнє активне функціонування в фольклорі, літературі багатьох країн без обмежень у часі, а отже – “привабливість” для компаративістики. Йдеться про своєрідну “знаковість”, “афективний потенціал”, гротескність, зв'язок із певними жанровими традиціями, “мандрівними” мотивами та сюжетами комічного/авантюрного/фантастичного дискурсів, “вічною” ідеєю оманливості формальної рецепції, типовість тощо (с. 49-50). Також Ніколова О. О. пропонує власну типологічну класифікацію таких персонажів, розподіляючи їх на групи у межах визначеного тематичного діапазону (із диференціацією інваріантів та вказівкою на провідні тенденції нарративно-образної варіації останніх): різновиди псевдоморфних персонажів умовно позначаються цифрами та латинськими літерами (1А, 1В та ін.). Це дещо ускладнює сприйняття матеріалу, однак не зменшує інформативної цінності праці. В основу типології покладено “принцип структурно-опозиційної систематизації: співвіднесення сутності псевдів та її формального вираження/сприйняття з дериватами бінарних антиномій “верх – низ” та “свій – чужий”” (с. 369).

Потужна теоретико-методологічна база студій створена шляхом органічного поєднання прийомів типологічного та контактено-генетичного підходів із урахуванням здобутків архетипної критики (припущення стосовно зв'язків псевдоморфних персонажів із архетипом трікстера, означеного К. Г. Юнгом), структуралізму (використання концепції бінарності людського світосприйняття, аргументованої Е. Дюркгеймом, Е. Кассіером, К. Леві-Строссом та ін.), ритуалізму (акцент на “рольових рокировках” давніх обрядів, карнавальних дійств з орієнтацією на Дж. Дж. Фрезера та його численних послідовників). Особлива увага приділяється також працям

О. Веселовського, І. Франка, О. Фрейденберг, М. Бахтіна, Є. Мелетинського, В. Проппа, Ю. Лотмана. Монографія відтворює характерну для сучасної компаративістики тенденцію до інтеграції надбань різних галузей гуманітарної сфери, яка дає змогу всебічного висвітлення сутності основного предмету наукового інтересу.

У другому розділі “Комічні псевдоморфні персонажі української та російської літератур кінця XVIII – I половини XIX ст. у континуумі європейської традиції” авторка детально розглядає питання специфіки псевдоморфних персонажів як художніх засобів створення сміхового ефекту в драматичних, епічних та ліро-епічних жанрах, здійснює порівняльний аналіз їхнього використання в різних національних літературах: Ніколова О. О. наголошує на тому, що для формування традиції обігравання псевдоморфних персонажів у карнавальньо-пародійному дискурсі особливо важливими стають надбання бурлескно-трагедійної поеми, авантюрно-крутійської/сатиричної лінії еволюції роману, малих анекдотично-новелістичних форм комічного модусу, комедійної драматургії. Звернення до цього матеріалу сприяє сатиричному викриттю загальнолюдських та соціальних вад, загостренню інтриги, пародіюванню оповідних кліше, руйнуванню “жанрових очікувань” читача (с. 254). Досліджувані образи, мотиви та сюжети демонструють не лише плідні результати зв’язків української та російської літератур із європейськими, але й національні особливості їхньої трансформації. Цікавими є висновки щодо “конкретизації-онаціональнення типу трікстера (солдат-москаль, циган/-ка)” українськими письменниками (с. 255), “настанови на відтворення етнічної/етнографічної специфіки в розробці відомих мотивів із формально-сутнісними невідповідностями” (с. 255), зокрема, самозванства, метаморфози, імітації володіння надлюдськими здібностями в творах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ’яненка, Є. Гребінки, С. Александрова, С. Писаревського.

У третьому розділі “Екстракомічні псевдоморфні персонажі української та російської літератур кінця XVIII – I половини XIX ст. у світлі надбань європейської художньої словесності” увага зосереджена на відповідному матеріалі у сюжетах фантастичного та “авантюрного забарвлення” (с. 381): літературних казок, балад, “страшних” оповідань, історичних та розбійницьких романів, повістей, драм тощо. Як “екстра комічних” Ніколова О. О. визначає персонажів, що діють за межами карнавальньо-комічного світу художньої словесності (префікс “екстра” вживається не в значенні “понад”, а із семантикою “поза”, “крім”). Естетичні та філософські засади преромантизму й романтизму визнаються однією з головних детермінант поширення окремих мотивів за участі псевдоморфних персонажів. Вказується на їхню “придатність” для формування “абсурдно-іронічного художнього світу гротескної прози”, актуалізації “чудесного” та дидактичного начал, “атмосфери “жахливого”, “колориту “давнини” (с. 366). Ніколова О. О. засвідчує, що екстракомічні псевдоморфні персонажі української літератури I половини XIX ст. “демонструють вагому

роль певних факторів, що визначають національну самобутність нової художньої словесності: настанови на активне відтворення народного побуту (виражений етнографізм онаціональнень інваріантів псевдів), фольклору (демонології – 4А, 6В, 7С, переказів про “шляхетних розбійників” – 1А, 1В тощо), народної ментальності (морально-етичних цінностей – 3В, культури козацтва, уявлень про роль та місце жінки в суспільстві – 2В, 5D, осмислення певних соціально-історичних феноменів – 1А, 1В, “фантастичного” – 7D, стосунків етносів – 5G, 5F)” (с. 367).

Монографія Ніколової О. О. характеризується концептуальністю та ґрунтується на багатому фактичному матеріалі, який зумовлює підходи до його аналізу. Дослідження наочно презентує прагнення науковця вийти за межі “прокрустова ложа” ідеологічно заангажованої “впливології” (с. 7, 138, 141-142), критичне ставлення до застарілих упереджень, пов’язаних із вивченням проблеми відносин української та російської культур. Контекстуальний метод у поєднанні із теоретико-методологічними положеннями праць учених, звинувачених свого часу радянським режимом у “космополітизмі” (О. Фрейденберг, Є. Мелетинського), демонструє доцільність пошуків відповідей на питання про причини поширення псевдоморфних персонажів “у широкій площині типологічних паралелей” (с.7). На підставі системних висновків, зроблених унаслідок спостережень над тенденціями використання псевдоморфних персонажів, особливостями трансформацій, функціонального призначення, відстоюється думка про органічну єдність нової української літератури першої половини ХІХ ст. із європейськими традиціями, з одного боку, та акцентується її самобутність й значущість, з іншого.

Студії Ніколової О. О. позначені стилістичною єдністю, термінологічною виваженістю, коректністю припущень, аргументованістю та вмотивованістю висновків.

Монографія, безперечно, спонукає до роздумів та дискусій, тим більше, що її авторка вказує на можливості та перспективи подальших досліджень схарактеризованого нею феномена: “Цікаві знахідки обіцяють розвідки, здійснені в межах інших жанрових форм, літературних напрямів, культурних епох (особливо модернізму, постмодерну), об’єктних площин (зокрема, релігійних та літературних текстів у компаративному аспекті), внаслідок глибокого занурення в художній світ окремих письменників, а також – пріоритетної настанови на висвітлення цього предмета крізь призму новітніх методологічних концепцій, наприклад, ґендерних або інтермедіальних студій тощо” (с. 387).

Усе зазначене вище дає підстави стверджувати, що праця Ніколової О. О. є новим словом у вітчизняній науці, а її матеріали сприяють розвитку та збагаченню не лише компаративістики, але й теорії літератури, представляють інтерес для всіх, кого не залишають байдужими здобутки сучасної філології.